

Марија ПАУНОВА

Филолошки факултет „Блаже Конески“
Скопје, Македонија

ИСТОРИЈА НА ПРОУЧУВАЊЕ НА МАКЕДОНСКОТО ЕПИГРАФСКО БОГАТСТВО ОД СТРАНА НА РУСКИТЕ НАУЧНИЦИ

Апстракт: Во овој прилог се задржуваме на руските изданија, монографии и одделни статии, прилози, во кои се публикувани, документирани и интерпретирани словенски епиграфски споменици од Македонија. Целта е да се истакне придонесот на руските научници и на нивните трудови во откривање/пронаоѓање, евидентирање, објавување, интерпретација итн., а со тоа и во афирмација на македонското епиграфско богатство.

Клучни зборови: словенска епиграфика, проучувања, Македонија, руски научници

Македонските епиграфски споменици се интегрален дел од културното минато и од писменото културно наследство на Македонија. Нивната поширока разработка е неминовна ако се има предвид дека многуаспектноста е заложена во самата природа на епиграфското богатство и ако се има предвид дека тие се културолошки, историски, јазични извори..., преку кои се регистрира и се илустрира црковно-духовниот живот, културната историја, писмената, културната традиција низ времето.

Словенската епиграфската активност во Македонија има своја историја најпрвин од времето на глаголската традиција (кусите графити со глаголица на столбовите во манастирот Св. Наум), а потоа и на кирилската традиција (преку кирилските натписи: Самуилов, Варошки и Битолски натпис). Само преку соодветна интерпретација, односно со повеќеаспектно толкување на македонското епиграфско богатство, сметајќи дека епиграфските споменици се како еден вид палимпсест

од минатото, ќе се *ипрочииа* нешто ново или на поинаков начин ќе се *ипрејрочииа* веќе прочитаното.¹

Словенските натписи во Македонија пишувани со кирилско² писмо, иако се куси епиграфски состави кои со векови се оставале по ѕидовите на црквите, конаците, кубињата, црковниот инвентар...; го привлекувале вниманието, делумно или целосно, од различни аспекти (историски, археолошки, уметнички, јазични, текстолошки, културолошки), не само на домашни, туку и на странски автори: Бошковиќ, Габелиќ, Гошев, Григорович, Ѓорѓиќ, Ѓуриќ, Елезовиќ, Иванов, Ковачевиќ, Кожухаров, Мареш, Милјуков, Мошин, Овчаров, Петковиќ, Робаков, Селишчев, Смјадовски, Снегаров, Стојановиќ, Суботиќ, Томовиќ, Ќоровиќи други.

Имено, историјата на проучување на македонските (кирилски) епиграфски споменици, во (јужно)словенски контекст, се сметало дека започнува кога за првпат пред јавноста се претставени Самуиловиот и Варошкиот натпис во втората половина на XIX век. Имено, најстарите кирилски епиграфски споменици од Македонија – натписот на цар Самуил и натписот во Варош, Прилеп, се откриени по втората половина на XIX век. При тоа, особено е важно да се нагласи дека епиграфските споменици им претходат на зачуваните словенски ракописи од Македонија. До средината на минатиот век интересот главно бил свртен кон шест епиграфски споменици, меѓу кои три од

¹ Сметаме дека на овој начин ќе се откријат дел од неоткриените т.е. завиените, превиените, или пак досега недоволно откриените слоеви (културни, уметнички, историски, јазични) на епиграфските споменици како поприлично запоставен сегмент од македонското културно, писмено наследство. Преку анализа и толкување на епиграфските споменици, ќе се презентира нивното значење како писмени извори пред сè, за историјата на културата на Македонија, при тоа отсликувајќи го со *тврдо* перо животот на христијанската култура на овие простори, материјализирана во сè што е обележје на тоа битисување (од монаштвото, преку живописувањето и ктиторството, потоа библиотеките, манастирските посетители и дарувачи и сл.). Исто така, ќе се проследи и статусот на црковнословенскиот јазик во натписите (територијално-хронолошки условен). Факт е дека старословенската/црковнословенската писменост и традиција во Македонија не може да се ограничува само на ракописните книги, туку задолжително треба да се земат предвид и епиграфските споменици.

² Во текстов зборуваме за кирилските епиграфски споменици. Ги земаме предвид и едниот глаголско-кирилски графит, и другиот само глаголски графит од манастирот Св. Наум во Охрид, Македонија.

Македонија; Самуиловиот и Варошкиот натпис, Битолската плоча. Сепак, попохални откритија и истражувања на јужнословенскиот епиграфски материјал настануваат во втората половина на XX век.

Руските научници постојано пројавувале интерес и за словенското епиграфско богатство во Македонија. Прв од нив бил Виктор Иванович Григорович, а по него и архимандритот Антонин Капустин и Павел Николаевич Милјуков.

Григорович (1847) е првиот кој пред повеќе од 150 години ги публикувал словенските натписи од Македонија, а со тоа ја поместил границата за најстарите изданија на кирилска епиграфика од Македонија. Григорович како откривач на охридските натписи, но и на натписи од пошироката територија на Македонија, во средината на XIX век публикува и други натписи пред Самуиловиот, Битолскиот, Варошкиот натпис.

Во овој прилог се задржуваме на руските изданија, како монографии, така и одделни статии, трудови, во кои, покрај други, се публикувани, документирани и интерпретирани епиграфски споменици од Македонија. Целта е да се истакне придонесот на руските научници и на нивните трудови во откривање/пронаоѓање, (дури и само во споменување), евидентирање, објавување, интерпретација итн., а со тоа и во афирмација, на македонското кирилско епиграфско богатство.

Македонските епиграфски споменици пишувани со кирилско писмо биле објавувани и обработувани како, изворно, градиво во различни изданија на руските научни работници. Дел од тие изданија и студии, прилози, до ден денес не изгубиле од своето значење, додека дел од нив се тешко достапни. Во поголемиот број прилози посветени на оваа проблематика, натписите се публикувани сосе расчитување на текстот. Во дел од досегашните испитувања на овие споменици, вршени се, главно палеографски описи на буквите, со делумна нализа на правописот и нецелосен коментар на јазичните елементи.

Затоа, во овој труд правиме кус преглед на публикациите на руските филолози, историчари, историчари на уметност, археолози, византолози, итн.; односно упатуваме на нивниот влог во афирмирање на словенските епиграфски споменици од/во Македонија. Преку навраќање/истакнување на нивниот придонес и на нивните заслуги, се подвлекува;

се повторува нивното непосредно значење за македонската наука, воопшто. Со акцент на некои од овие автори и на нивните трудови, без претензии и исцрпност на темава од повеќе причини, се упатува на автентичните извори, податоци и материјал; на податоци кои во иднина би можеле пошироко да се исползуваат и како извори за македонската историја: јазична, културна, политичка, економско-стопанска итн.

За придонесот на Виктор Григорович во откривање и во публикување, а со тоа и афирмирање на кирилското епиграфско наследство во Македонија, досега не е многу пишувано. Тој е првиот научник, филолог-славист кој во 1845 год. ја посетил југозападна Македонија. Како што вели самиот Григорович во статијата *Изысканія о славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи* (1847, 2), дадена му била можност да патува по словенските земји на европска Турција (Атон, Солун, Охрид); при тоа тој со ентузијазам и интерес им пристапил на изворите за историјата на овој крај (јазична, политичка, црковна, културна итн.); собирал и публикувал извори од различен вид, книжевни и епиграфски, ракописи, записи, натписи, стари книги и сл.

Имено, во мај 1845 год. Григорович бил во Охрид, каде со помош на познатиот охридски познавач на старини, Георги Бодлев, имал можност да се запознае и да ги види словенските старини (словенското писмено богатство), меѓу кои, доминантно натписите во Охрид и во Охридско, но и пошироко, зашто Григорович обраќал внимание и на словенски натписи од други места од западниот и од југозападниот дел од Македонија.³ Во неговите обемни извештаи, кои периодично ги испраќал во Русија (објавени во одделно издание во 1915 година: *Донесенія В. И. Григоровича овь его путешествіу по славянскимъ землямъ*), тој пишува и за натписите. Врз основа на овие извештаи Григорович составил и објавил книга за своето научно патување (прво издание во 1848 год. *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Ученыя записки Казанского ун-та, Казань, книжка 3 и второ издание во 1877 год., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи - совпадающее второго названия*

³ Во Струга и Струшко (Радожда, Калишта), Преспа, Ресен, Слепче и Журче - Демирхисарско, Топлица, Трескавец; ги споменува малку Велес, Скопје, Штип, Радовиш, Струмица.

можно снѣтъ), во која се вклучени сите материјали за натписите од неговите извештаи. Исто така, некои од натписите (оној поврзан со св. Климент) биле објавени и во гореспомената статија од 1847 година (*Изысканія о славянскихъ апостолахъ, произведениыя въ странахъ Европейской Турціи*). Така, во трудовите од 1847 и од 1848, односно од 1877 година, Григорович ги издал следните словенски натписи од Македонија: надгробниот натпис на Остоја од црквата Св. Богородица Перивлепта; натписот на т.н. надгробната плоча за смртта на Климент, исто така од црквата Св. Богородица Перивлепта; натписот на истата плоча за смртта на архиепископот Прохор; ги споменал и словенските натписи во црквата Св. Константин и Елена;⁴ ктиторскиот натпис од црквата Сите Свети во охридското селото Лешани; словенскиот натпис во малата разрушена камена црква Св Никола во Горна Дебрца; надгробниот словенски натпис во Трескавец.

Григорович забележал дека сите речиси словенски натписи од Охрид и од неговата околина, односно сите натписи чиешто текст тој го објавува, се однесуваат кон подоцнежниот период, не порано од втората половина на XIV век, и нивната појава главно се врзува со проширувањето на српското владеење во Македонија и со вклучувањето на овие реони во српската држава на Стефан Душан. Тој дал и кратка лингвистичка карактеристика на тие натписи „... всѣ надписи, видѣнныя мною въ Охридѣ и ея окрестностяхъ, носятъ отпечатокъ э того господства” (Григорович 1847, 9).

По Григорович овие натписи ги видел архимандритот Антонин Капустин кој го посетил Охрид во 1865 година, при својата свештеничка служба во Константинопол. Тие се објавени во неговите трудови *Поездка по Румелии* (1879) и *Из Румелии* (1886).

Споменатите натписи ги виделе и руските научници Милјуков и Успенски при научната екскурзија во Македонија во 1898 г. во рамките на Рускиот археолошки институт во Константинопол. Интересно е да се напомене дека во известијата на РАИК, и тоа во истиот број - *Отд. Оттиск из Известия Русского археологического института*

⁴ Во средината на XIX век овие натписи биле нечитливи, па затоа и Григорович не ги публикувал.

в *Константинополе*, 4, вып.1, *София*, 1899, пишуваат неколку руски научници, Милјуков (*Христијанские древности в Западной Македонии*); Успенски (*Надпись царя Самуила*) и Флорински (*Несколько замечаний о надписи Царя Самуила*). Тие го објавуваат и се задржуваат на натписот на цар Самуил – најстариот датиран натпис н а словенски јазик од Македонија, една деценија по неговото откривање во 1888 год. Истата година, но во друго списание, фокусот врз Самуиловиот натпис е и на Карски (*Надпись Самуила 993 года*).

Имено, информацијата за оваа плоча стигнала до Успенски, тогашен директор на Рускиот археолошки институт во Цариград и тој во 1898 прави научна обиколка/екскурзија во Македонија при што веќе следната година (1899) го издава натписот со сел фотоснимка и расчитување со реконструкција на текстот што недостасува, но без пополнување на името на мајката на цар Самуил. Успенски на овој споменик од првостепено значење се задржува од филолошки, доминантно палеографски аспект, донесувајќи и по некоја историско-литературна особеност. Флоринскиј на повеќе страници ја разгледува морфологијата на нацртите на овој драгоцен извор. Во своето расчитување Карски го расчитува името на мајката на цар Самуил како Наталија (Карски 1962, 565).

Рускиот историчар, научник, политичар Милјуков заедно со Успенски и други, бил дел од научната екскурзија во Македонија (Солун, Воден, Преспа, Битола, Охрид, Корча, Слелче, Сливница, Претор, Прилеп-Трескавец и Варош, Скопје) на Рускиот археолошки институт во Константинопол и во својот труд, споменат погоре, ги претставил зачуваните христијански споменици, ракописи, натписи; некои само преку опис, некаде со сел копии, снимки или факсимили Во неговата обемна студија на сто и триесет страници, Милјуков се задржува и подлабоко ја разгледува и целата стилско-иконографска програма на црквите, храмовите коишто ги посетуваат, како и историјата и карактеристиките на секој објект. Го зема предвид и комплексот од најдени црковни предмети/богатства. Милјуков донесува вредни податоци и изданија на натписите – ктиторски, фреско-натписи, натписи врз предмети, и тоа: од црквата Св. Богородица Перивлепта; од Слимничкиот манастир; од црквата Св. Архангел во с. Претор; од Слелченскиот манастир; ги објавува и словенските натписи во Прилепско со темел-

но задржување на манастирот Трескавец; од црквата Св. Богородица Пречиста, Прилеп; споменува словенски натписи во Градско; потоа од црквата Св. Никола, Љуботен; натписите во црквите во Св. Спас и Св. Архангели во с. Кучевиште; од Марков манастир. Според него Ресен е оаза на словенски натписи (1899, 98).

Придонес за афирмирање на кирилското епиграфско богатство во Македонија имаат и изданијата на Лавров од 1914 и на Селишчев од 1951,⁵ зашто му одделуваат засебно место и го издаваат Самуиловиот натпис. Сперански, исто така, во 1930 во трудот *Из славјанској епиграфики* го споменува и епиграфски материјал од Македонија - Самуиловиот и Варошкиот натпис.⁶

Мошин како истражувач-медиевист, палеославист и културолог, бил најревностно посветен на словенското писмено наследство – ракописно и епиграфско (од систематска регистрација и опишување на расположливиот фонд, до издавање збирки на словенски ракописи во повеќе центри од поранешна Југославија - Загреб, Љубана, дел од оние во Белград и во Македонија). За него се вели дека е еден од најголемите познавачи на македонската средновековна култура, и со него македонската средновековна историографија и култура застанува на здрава научна основа, темелејќи се пред сè на објективност. Исто така, Мошин ги поставил темелите на словенската палеографија, па посредно и на кирилската епиграфика; занимавајќи се со најстарите кирилски натписи, Самулов, Варошки и Битолски.

Во прилог на нашето истражување се и четирите драгоцените тома од *Споменици на средновековнаџа и џоноваџа исџорија на Македонија* - издадени од страна на Архивот на Македонија (том I-III) и Институтот за старословенска култура (том IV) чии уредници се Мошин, но и соработниците (Бабиќ, Белчовски, Илиевска, Илиевски, Илјовски, Миљковиќ-Пепек, Николовска, Ношпал-Никулска, Петров, Расолко-

⁵ Селишчев пројавувал интерес за записите и натписите од овие краишта и претходно, за што сведочат: Селишчев (1922) „Запись горнореканца’ и Селишчев (1932), „К изучению македоно-болгарских записей».

⁶ На словенскиот епиграфски материјал понекаде во своите дела се задржуваат или само ги споменуваат Гилфердинг, Јастребов, Срезневски и Шчепкин.

ска-Николовска, Славеска, Томоски, Угринова-Скаловска).⁷ Во овие публикации се регистрирани спомениците од средновековната и понова историја на Македонија, а даден е и нивни кус опис. Ова капитално неколкутомно издание чиј прв том е отпечатен во 1975, вториот во 1977, третиот во 1980, а четвртиот во 1981,⁸ опфаќа споменици од скопската област (том I); документарни текстови од Македонија од епохата на престижот на *толемийе сили* врз балканските земји (том II); споменици од полошката област и соседните области во XIV век (том III); од прилепската област (том IV); и во нив во преден план се грамотите, записите и друга документарна граѓа за црквите и манастирите, меѓу кои свое место имаат и натписите од овие краишта.

Понепосредно во 1966 г. (в. Користена литература) Мошин го насочува својот интерес кон инскриптите. Владимир Мошин ги разгледува најстарите кирилски епиграфски споменици од Македонија – натписот на цар Самуил и натписот во Варош, Прилеп и Битолската плоча. Тој зборува и за глаголски букви во манастирот Св. Наум. Во овој храм покрај глаголски има и кирилски букви, т.е. паралелно користење на двата графиски система.

На графитите од манастирски комплекс Св. Наум се задржува и Мареш (2008, 233-34), иако овој прилог е објавен првично 1985 г. во „Зборник Наум Охридски“, *Историски архив*-Охрид, Охрид, 9-12. На секој од трите скапоцени споменици на старата словенска епиграфика, како што ги нарекува Мареш (2008, 238), им посветува одделно внимание, односно се задржува на трите графита (еден глаголско-кирилски и два кирилски), преку можен прочит и интерпретација (палеографска и јазична оценка на кусите текстови) и предложено датирање, секако имајќи ги предвид претходните трудови посветени на овие текстови.

На словенската епиграфика од Македонија во последнава деценија место во своите истражувања ѝ посветил и Сава Михеев, и тоа во двата труда; едниот од 2013 и другиот од 2014 година. Неговиот фокус

⁷ Ги наведовме сите соработници без прецизирање на кој том од едицијата секој од нив учествувал.

⁸ По смртта на Мошин, во 1988 г., е испечатен и петтиот том од оваа едиција посветен на македонските југоисточни краеве, особено на Осоговско-овчеполскиот крај и на Повардарие.

главно е насочен на натписите-графити од црквата Св. Архангели во манастирот Св. Наум, Охрид (еден глаголско-кирилски и два кирилски натписи); графити кои веќе многукратно го привлеkle вниманието на научниците од втората половина на XX век, меѓу кои на Мошин и на Мареш. Станува забор за натписи од крајот на X век до средината на XIII век (Мареш 2008, 238).⁹ Најдрагоцената работа во истражувањата на Михеев е откривањето на еден нов кус глаголски натпис од истов храм во 2013 год. Тој го објавува за првпат, дава фотографија, расчит на текстот на натписот и по некоја белешка за неговите палеографско-лингвистички особености. Според него, текстот е примарно од крајот на X и почеток на XI век е (Михеев 2014, 207).

Во науката до откривањето на овој нов глаголски графит, се сметало дека глаголско-кирилскиот графит од истата црква е единствен споменик на глаголската епиграфика на македонското подрачје (Мареш 2008, 233). Михеев (2014, 207) пак констатира дека комплексот на древни графити во црквата Св. Архангели во манастирот Св. Наум несомнено заслужува понатамошно истражување, коешто допрва следува, зашто освен Далмација, последователни истражувања на епиграфиката не постојат, што не дозволува да се суди за патот и за скалата на распространување на глаголицата на Балканот (Михеев 2013, 60).

Во прилогот од 2013 г., вниманието на авторот Михеев го привлекува и графитот, натписот од Св. Никола, Крупиште, Источна Македонија.

Во овој труд се навративме на (историјата) на изучување на словенските натписи во Македонија од страна на руските научници, при тоа упатувајќи на некои од публикациите со исклучителната важност за нас Македонците, но и пошироко за палеославистиката, медијевистиката и словенската епиграфика. Од изнесеното се забележува дека литературта посветена на македонските епиграфски споменици издадена од страна на руските научни работници и не е така сиромашна. Во научните описи на сериозни имиња од руската наука, меѓу другото, им е отстапено место и на словенските, доминантно кирилски, епиграфски споменици од Македонија. Сите трудови се придонес не само за

⁹ Тука зборуваме за општа, ориентациска хронологија на трите текста, без прецизирање на времето од коешто секој одделно потекнува, иако на можното датирање се задржале нивните проследувачи.

објавувањето и за евидентирањето, туку и за понатаму, како појдовна точка за идни проучувања од различни аспекти, главно, на словенските натписи во Македонија; поточно, за изучување како што заслужуваат.

И во нашето сумирање повторно ја истакнуваме заслугата на Григорович кој пред повеќе од 150 години, прв ги публикувал словенските натписи од Охрид и од Охридско, а со тоа ја поместил границата на најстарите публикации на кирилската епиграфика во/од Македонија.

Користена литература:

- Григорович, И. В., 1847, „Изысканія славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи“, *Журналъ Министерства Народнаго просвещения*, часть ЛШ. Санктпетербургъ.
- Григорович, И. В., 1877, *Очерк путешествія по Европейской Турции*, Изд.2-е. Москва.
- Капустин, А., 1866, *Из Румелии*, Ст. Петербург.
- Карский, Ф. Е., 1899, „Надпись Самуила 993 года“, *Руский филологический вестник*, 42, 231-236.
- Карский, Ф. Е., 1962, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва.
- Лавров, А. П., 1914, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*. Птгр.
- Мареш, В. Ф., 2008, „Стари словенски натписи (графити) во црквата на манастирот Свети Наум на Охридското Езеро“. –В: *Компјаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик (синхронија и дијахронија)*, Скопје: Универзитет *Св. Кирил и Методиј*, 233-238.
- Милуков, П., 1899, „Христијанские древности в Западной Македонии“. *Отд. Оттыск из Известия Русского археологического института в Константинополе*, 4, вып.1, София.
- Михеев, М. С., 2013, „Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в св. Софии в Стамбуле“. *Slověne = Словъне*, М., Vol. 2. № 2. С. 52–63.
- Михеев, М.С., 2014, „Древние надписи-граффити в монастыре св. Наума под Охридом: Предварительные наблюдения“, *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир Кирилومتодијевската традиција и македонско-рускиот духовни и културни врски* (организиран по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост), Охрид, 3–4 октомври 2013 (Конгресен центар на УКИМ, Охрид), Скопје, 205–208.
- Мошин, Вл., 1996а., „Најстарата кирилска епиграфика“. –В: *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*, Охрид, 35-44.

- Мошин, Вл., 1966б., „Битољска плоча из 1017 године“. –В: *Македонски јазик* XVII. Скопје, 51-61.
- Мошин, Вл., 1971, „Уште за битолската плоча од 1017 година“, *Историја*, 7. Скопје, 2. 255-257
- Мошин, Вл., 2000, *Словенска палеографија*, Скопје: Менора.
- Паунова, М., 2014, „Словенските натписи во Охрид во трудовите на В. И. Григорович“, Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир *Кирил-лемејодиевската традиција и македонско-рускиот духовни и културни врски* (организиран по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост). Охрид, 3–4 октомври 2013 (Конгресен центар на УКИМ, Охрид), Скопје, 2014. 279-286.
- Селищев, М. А., 1922, „Запись горнореканца“, *Из заметок по этнографии и диалектологии Македонии*, Учение записки высшей школы г. Одессы, т. 2, 1, 85-90.
- Селищев, М. А., 1932, „К изучению македоно-болгарских записей“, *Македонски преглед*, кн.3.
- Селищев, М. А., 1951, *Старославянский язык*. М., I, с.74;
- Сперанский, М. Н., 1930 во трудот *Из славянской эпиграфики*, Докл АН СССР, N3.
- Успенский. И. Ф., 1899, „Надпись царя Самуила“. –В: *Известия Русского археологического института в Константинополе*, IV, вып.1, София, 1-4.
- Флоринский, Т. Д., 1899, „Несколько замечаний о надписи Царя Самуила“. –В: *Известия Русского археологического института в Константинополе*, IV, вып.1, София, 1899, 5-13.
- Mathiesen, R., 1977, „The Importance of the Bitolja Inscription for Cyrillic Paleography“, –V: *The Slavic and East European Journal*, 21, 1. 1-2.

Marija Paunova

HISTORY OF THE STUDY OF SLAVIC EPIGRAPHIC MATERIAL IN MACEDONIA BY RUSSIAN SCIENTISTS

Summary

This article examines the contribution of Russian editions in the affirmation of Macedonian epigraphic wealth. Our focus is stress on eminent surdes, editions od Russian scientists that publish, document and interpret epigraphic monuments from Macedonia.